

DE BOER, Minne Gerben. 'De geschiedenis van *ciao*'. Hoofdstuk 12 van *Woordstudies I*. ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 4. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009. ISBN978-90-6701-025-2. 317-336.

SAMENVATTING

De geschiedenis van de groet *ciao* wordt beschreven, vanaf de betekenis 'uw dienaar' uit de toneelwerken van Goldoni, tot de moderne groet die typisch is voor een informeel contact. In dat proces is te zien hoe het woord zich vanuit een regio (de Veneto) in twee eeuwen tijd verspreidt over heel Italië. Het corpus literaire teksten LIZ heeft het mogelijk gemaakt dit proces op de voet te volgen.

RIASSUNTO

La storia del saluto *ciao* viene descritta dal significato 'schiavo vostro' delle commedie goldoniane fino al saluto moderno tipico per un contatto informale. In questo processo si può vedere come nel corso di due secoli la parola si diffonda da una regione (il Veneto) su tutt'Italia. Mediante il corpus letterario LIZ siamo in grado di seguire questo processo accuratamente.

SUMMARY

The story of the greeting *ciao* is shown from its meaning 'your humble servant' in Goldoni's comedies to the modern greeting formula which is typical for an informal contact. During this process we see how in two centuries the word is diffused from the Veneto region over the whole of Italy. The literary corpus LIZ permits us to follow the various stages of this process.

KEY-WORDS

Italian pragmatics, greeting formulas, linguistic variation, linguistic change

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies I* vormt het vierde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (<http://www.italianisticaultraiectina.org>).

12. DE GESCHIEDENIS VAN CIAO*

Inleiding

In een van zijn theoretische artikelen over etymologie, heeft Mario Alinei (1991) het probleem van de datering van woorden geïllustreerd met het voorbeeld van de groet *ciao*, dat hij al eerder had besproken, met name in Alinei 1977, een artikel over het groetsysteem in verschillende talen. In dit hoofdstuk zal ik een van zijn centrale voorstellen over de verspreiding van de groet bespreken, waarbij ik gebruik zal maken van de extra gegevens waarover we nu beschikken. Daarnaast zal ik dit materiaal gebruiken voor een verdieping van de theoretische voorstellen.

Eerst geef ik een korte samenvatting van de geschiedenis van *ciao* zoals deze gepresenteerd wordt in Alinei 1991. De auteur legt de nadruk op de formele en conceptuele continuïteit van de reeks *slavo - schiavo - ciao*, die kenmerkend is voor het Noordoosten van Italië, dat wil zeggen vooral voor de Veneto. Hierdoor kan hij het woord retrodateren tot in de zesde eeuw van onze jaartelling.

In deze formele continuïteit zien we vijf opeenvolgende stadia in de aanzet van de eerste lettergreep: *sl* -> *skl* -> *skj* -> *stf* -> *tʃ*.¹ Al deze stadia kunnen onafhankelijk gedocumenteerd worden volgens de methoden van de traditionele historische fonologie. Alinei wijkt af van de traditie wanneer hij beweert dat al deze stadia elkaar niet noodzakelijk in de tijd hoeven op te volgen; hij veronderstelt dat dergelijke veranderingen al plaatsvinden bij het eerste contact met het woord, als weerslag van taalgeografische verschillen, die op hun beurt berusten op een verschil in substraat. Als motivatie voor deze hypothese wijst de auteur op de veranderingen die een vreemde taal ondervindt in de mond van leiders van verschillende herkomst. De semantische continuïteit houdt drie overgangen in: van naam van een volk tot slaaf, van slaaf tot nederige groet en van nederige groet tot algemene informele groet. In tegenstelling tot de fonologische verandering wordt de semantische geassocieerd met verschillende historische gebeurtenissen, ze kent dus een echte chronologie. In eerste instantie worden de semantische ontwikkelingen ook geassocieerd met verschillende geografische gebieden, maar in de discussie die op Alinei's presentatie volgt en

* Dit hoofdstuk vindt zijn oorsprong in De Boer 2000, dat ging over de waarde van de persoonlijke herinnering als middel om neologismen te dateren, en gaat in op de interessante beschouwingen van Alinei 1991 en de fundamentele discussie die aldaar plaatsvond. Deze discussie wordt opnieuw bekeken in het licht van de gegevens van het LIZ-corpus. De Italiaanse versie verscheen als *Riflessioni intorno a un saluto: la storia di "ciao"*, in *Lingua e Stile*, 34, 1999: 431-448.

¹ Alinei heeft het slechts terloops over het lot van de *v*, waarschijnlijk omdat hij de alternantie tussen *v* ~ \emptyset ziet als een vrije variatie. Hij spreekt zich niet uit over de slotvokaal, dat wil zeggen over de verhouding tussen *sclavus* ~ *schiavo*, die niet onbelangrijk lijkt als we kijken naar de Piëmontese vorm *ciau* en de vorm *schiau* uit Salento, die door Rohlf's vermeld worden.

waarin zelfs het begrip semantische dichtheid wordt genoemd, dat van Alinei zelf afkomstig is, wordt beweerd dat de hele geschiedenis zich in de Veneto afspeelt. In de loop van deze discussie introduceert Alinei het onderscheid tussen gebeurtenissen die verbonden zijn met de geschiedenis, zoals de slavenhandel, en gebeurtenissen die niet met de historie verbonden zijn, zoals de invoering van een nieuwe groet.²

De gelijktijdige aanwezigheid van de drie woorden *slavo*, *schiaivo* e *ciao* in het huidige standaard-Italiaans weerspiegelt de gelijktijdige aanwezigheid in het Italiaanse lexicon van een Latijnse laag, een oud-Toscaanse laag en een dialectale of regionale laag. De overgang van *ciao* van regionaal naar standaard-Italiaans zou volgens de auteur onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog plaatsgevonden hebben, dus ± 1945. Voor deze datering worden twee bewijzen genoemd. Het eerste is de persoonlijke herinnering van de auteur, een secundair soort datering na de vier belangrijke types.³ De tweede is dat het woord niet genoemd wordt in de vooroorlogse woordenboeken.

Deze presentatie, die erg boeiend is en in grote lijnen ook erg overtuigend, heeft echter enkele zwakkere zijden, waaronder de documentatie van recente perioden. Bovendien geeft ze aanleiding tot de vraag naar de eenheid van het lexem, die synchroon anders beantwoord moet worden dan diachroon.

Om te beginnen met dit laatste punt: in het huidige standaard-Italiaans zijn de woorden *slavo*, *schiaivo* en *ciao* drie verschillende lemmata. Behalve professionele taalkundigen en liefhebbers van etymologische problemen zal niemand op het idee komen om deze drie woorden met elkaar in verband te brengen.⁴ Het begrip *schiaivo* wordt hooguit geassocieerd met Afrikaanse volkeren, niet met Slavische, en de groet *ciao* getuigt van een egalitaire verhouding, die iedere soort afhankelijkheid uitsluit. Ook de formele verbanden zijn op nationaal niveau niet erg duidelijk aanwezig⁵ en in

² Dit onderscheid, dat mij enigszins willekeurig lijkt, is te verklaren door de orientatie van de auteur op vroege fasen uit de taalgeschiedenis, waarin het bij gebeurtenissen die verbonden zijn met de historie vaak gaat om gebeurtenissen die bevestigd kunnen worden door archeologische vondsten. Voor de geschiedenis van de groeten kunnen dergelijke bevestigingen uiteraard bezwaarlijk gevonden worden, al zijn er natuurlijk schilderijen waarop men mensen elkaar met een zwierig gebaar ziet groeten.

³ In volgorde van belangrijkheid: de etymologie (mits die zeker is), de semantische ontwikkeling, de schriftelijke documentatie en de fonologische ontwikkeling. Het feit dat de persoonlijke herinnering secundair is hangt samen met de belangstelling van de auteur voor lange perioden, bij voorkeur prehistorische.

⁴ Dezelfde opmerking is gemaakt door G. Giacomelli (in Alinei 1991, p. 28): “Tegenwoordig lijkt het wel of dit korte, sympathieke woord zonder etymologische betekenis is, en haast fonosymbolische betekenis heeft. [...] Niemand zou spontaan denken aan de belangrijke geschiedenis die het heeft doorgemaakt...”

⁵ De afwisseling tussen *sl* ~ *sch* is op synchroon niveau niet langer werkzaam. Het laatste citaat waarin spontaan de Toscaanse vorm *schiaivo* voor *slavo* gebruikt wordt is Ariosto (Orlando Furioso, 4, 11, vers 5), die het heeft over *il mar schiaivo e il tosco* ‘de Slavische zee en de Toscaanse’ om de Adriatische en de Tyrreense Zee aan te duiden.

ieder geval minder opvallend dan heel wat ‘valse vrienden’ in de huidige taal. Dit feit leidt tot de diachrone constatering dat er ergens in het verleden een splitsing in het oude eenheidslemma moet hebben plaatsgevonden. Zo’n splitsing moet opgetreden zijn na Goldoni (eerste helft van de 18e eeuw) omdat uit diens voorbeelden de eenheid van het lemma nog duidelijk te reconstrueren valt. Via de LIZ kunnen wij zonder moeite de voorbeelden van Goldoni verzamelen. Ze geven mij aanleiding tot enkele constateringen.

Zes opmerkingen over het Goldoni-corpus

Het Goldoni-corpus van de LIZ biedt ons 30 voorkomens van *schiaivo* als groetwoord, terwijl we maar één geval tegenkomen, waarin *schiaivo* optreedt als zelfstandig naamwoord dat de maatschappelijke status van een persoon aangeeft zonder groetfunctie.

- (1) È un servitore, è un schiavo, è un buffone [Le femmine puntigliose, 2.11, §27]
Het is een dienaar, het is een slaaf, het is een paljas.

Eerste constatering. De geciteerde vorm is altijd *schiaivo*, waaronder een hele reeks uitspraakvarianten schuilgaat, van *schiaivo* in het Italiaans tot aan *s-ciao* of zelfs *ciao* in het dialect.⁶ Het verschil in uitspraak correspondeert met een wezenlijke eenheid van het lexicale element: de een zegt *schiaivo signori*, de ander *schiaivo siori*, maar ze zullen niet het gevoel gehad hebben dat ze een verschillende groet gebruikten. Met andere woorden, het lexeem is onafhankelijk van het register.

Tweede constatering. Alle groeten uit die tijd zijn gebaseerd op een sociaal rollenspel waarin degene die groet zich presenteert als de dienaar van de persoon die gegroet wordt, die dan de meester is. Het spel gaat uit van de groeter, de ander haast zich daarna de rollen om te wisselen, los van de werkelijke sociale verhoudingen tussen beiden. In dit spel kan de ludieke verhouding op twee manieren gepresenteerd worden: door jezelf als dienaar op te stellen of door de meesterrol van de ander te benadrukken. Daardoor zijn *schiaivo suo* en *padron riverito* gelijkwaardige groeten, twee alternatieve manieren om zichzelf de nederige rol toe te kennen. Hetzelfde rollenspel zien we in de volgende dialoog:

- (2) – Lustrissimo.
– Schiavo, compare Truffa.

Dat de echte verhoudingen er niet toe doen blijkt uit het gebruik van *ti sono schiavo* ‘ik ben jouw slaaf’ naast *vi sono schiavo* ‘ik ben uw slaaf’. Hier weerspiegelt de alternantie tussen *ti* en *vi* het kenmerk [\pm respect]: het woord *schiaivo* geldt voor beide situaties. Dat ook *ti sono schiavo* gezegd kan worden laat zien dat de groet niet langer alleen maar eerbiedig is, maar ook een groet tussen gelijken.

⁶ De spelling *s-ciao* geeft de combinatie aan van een /s/ met de affricaat /tʃ/.

Uit andere bronnen weten we dat het ook mogelijk is beide groeten met elkaar te combineren in één gespreksbeurt. Dat is te zien in Lodewijk Meijers *Italiaansche Spraakkonst* (1672), waarvan de *Tweede Dialoog* als volgt begint:

- (3) – *Servitore à V.S. patron mio, donde si vien cosi in fretta?*
Uw dienaar, mijn Heer, van waar komtge zo haastig?
– *Signore, io son' il vostro di tutto 'l mio cuore ...*
Mijn Heer, ik ben de uwe van ganscher harte...

De eerste dialoog eindigt met *Servitore à V.S.*, dus deze groet wordt zowel bij de ontmoeting als bij het afscheid gebruikt.

Derde constatering. Als we even afzien van de meester, dan kunnen we constateren dat de andere rol zonder verschil in waarde weergegeven wordt door de woorden *servo*, *servitore* en *schiaivo*. Dat deze woorden dezelfde waarde hebben blijkt ook uit het enige citaat dat de LIZ geeft van een tijdgenoot van Goldoni, namelijk Parini:

- (4) *Ti sono schiavo, ti sono servitore* [Poesie di Ripano Eupilino, 68.1]

Het enige verschil dat men eventueel zou kunnen maken is dat de superieur eerder *servitore* zal gebruiken dan *schiaivo*. Voor vrouwen is de enige vorm die we vinden *serva*.

Het feit dat de drie termen gelijkwaardig zijn laat zien dat in een bepaald stadium van de taal *schiaivo* twee betekenissen heeft: als 'persoon uit de dienstbare stand' of als synoniem van *servitore* (overeenkomend met het Franse *valet*). De groet is een ontwikkeling van de tweede betekenis van *schiaivo*. Dit is een paneuropees verschijnsel: overal bestaan er groeten met het equivalent van 'servitore' (vgl. het Nederlandse *uw dienaar*, het Franse *votre serviteur*). Swiggers (in Alinei 1991:34) heeft het over een interculturele ontwikkeling, waarbij het begrip 'dienaar' een groet gaat uitdrukken, terwijl het feit dat nou net het woord *schiaivo* deze ontwikkeling ondergaat een intracultureel feit is (dus zich binnen de Venetiaanse cultuur afspeelt). Deze semantische ontwikkeling maakt een relatieve datering mogelijk: de groet kan niet ontstaan voordat het woord *schiaivo* de betekenis 'dienaar' heeft gekregen. Wanneer dat precies was moet nog onderzocht worden: Tuttle (in Alinei 1991: 42) gaat terug tot Berni (begin zestiende eeuw).

Het enige voorbeeld dat ik gevonden heb van een *schiaiva* in het vrouwelijk stamt uit de dialogen van Aretino (begin zestiende eeuw),

- (5) *Madonna, io vi sarò schiava, e so' per fargli vedere la bontà vostra e la mia.*
Mevrouw, il zal uw *schiaiva* zijn, en u willen laten zien hoe aardig u en ik zijn.

Maar hier is de interpretatie eerder 'ik zal u gehoorzamen'.

Vierde constatering. Uit de voorbeelden bij Goldoni blijkt dat deze groet in twee vormen voorkomt: een vorm waarin de betekenis van dienaar syntactisch nog af te lezen is, en een vorm waarin de groet niet langer de traditionele syntaxis volgt.⁷ Tussen deze beide vormen is een overgangsgebied waarbij alleen de spreker had kunnen zeggen of de groet nog transparent was.

De eerste vorm is te vinden in de uitdrukkingen *schiavo suo*, *schiavo di lor signori*, *schiavo divoto* en *ti/vi sono schiavo*. Uit deze laatste uitdrukking kunnen we afleiden dat de andere ontstaan zijn als elliptische varianten van *sono schiavo suo* en dergelijke. Maar zelfs het woord *schiavo* alleen kan behoren tot het transparante type. Dit kan aangetoond worden door de mogelijkheid het woord te vervangen door synoniemen, zoals in de dialoog tussen Bettina en Pantalone in:

- (6) – Serva, signor Pantalone
– Schiavo, niora (a Bettina)
[La buona moglie, 3.20, §3]

De overgang naar het ondoorzichtige type vindt juist in dit soort gevallen plaats, bijvoorbeeld in:

- (7) – Oh signor Pantalone, vi riverisco
– Schiavo, sior Dottor
[Il servo di due padroni, 2.2, §4]

Door het feit dat de syntactisch uitgebreidere formulering gelijktijdig ook mogelijk is kan de hoorder iedere keer *schiavo* als substantief herinterpreteren, maar het is waarschijnlijk dat het voor de spreker al een pure groetformule is. Dit wordt nog duidelijker in de gevallen waarin de groet herhaald wordt, bijvoorbeeld in:

- (8) Schiavo, nuora, schiavo [La famiglia dell'antiquario, 1.5, §2]

Een zeker bewijs voor de overgang tot type 2 hebben we alleen maar in twee gevallen:

1) als een vrouw groet met de formule *schiavo*, in zijn mannelijke vorm (dit komt bij Goldoni nog niet voor).

2) als de groet verdubbeld wordt, zoals in:

- (9) Schiavo, schiavo, senza cerimonie.⁸ [Le femmine puntigliose, 1.11, §7]

⁷ Het onderscheid tussen deze beide vormen is van belang voor toekomstige pogingen tot retro-datering; de gevallen die genoemd worden in de commentaren op Alinei 1991 behoren allemaal tot het eerste type.

⁸ Hier hebben we in wezen al het *ciao ciao*, dat we vinden in het verhaal *Villanova* van Alvaro: *Alla fine della serata, Lorenza lo salutò di lontano dicendogli 'ciao ciao* 'Aan het eind van de avond groette Lorenza hem vanuit de verte met de woorden "ciao ciao".

Vijfde constatering. Bij Goldoni kan de groet zowel bij de ontmoeting als bij het afscheid gebruikt worden. Een duidelijk voorbeeld van een ontmoeting is:

- (10) — Schiavo, signore Eugenio
— Che ora è?
[La bottega del caffè, 1.7, §1]

Het antwoord *che ora è* 'hoe laat is het' maakt duidelijk dat meneer Eugenio met deze groet gewekt wordt.

Een duidelijk geval van een afscheid is :

- (11) Schiavo, siori (vuol partire) [La buona moglie, 3.10, §7]

De toneelaanwijzing *vuol partire* 'hij wil vertrekken' geeft hier de aard van de groet aan.

Zesde constatering. Volgens veel woordenboeken wordt *schiavo* ook gebruikt om aan te geven dat men niet meer over een zaak wil spreken. Dit is het duidelijkst in de gevallen waar *schiavo* voorafgegaan wordt door het voegwoord *e* 'en', zoals in:

- (12) Quattro risi, un per di piatti, e schiavo [Il servitore di due padroni, 2. 13, §20]

Hier wordt een bestelling gedaan in een restaurant, en *schiavo* komt overeen met *basta così* 'dat is alles'.

De overgang naar dit gebruik valt ook op te merken uit:

- (13) Non ne parliamo più. Vi son schiavo [Il ventaglio, 3.11, §26]
We spreken er niet meer over. Ik ben uw dienaar.

en in:

- (14) Ma, e mo, la xè finìa. Schiavo siori [Il servitore di due padroni, 1. 21, §15]
Maar nou is het voorbij. Dienaar, heren.

Samenvattend kunnen we zeggen dat bij Goldoni de hele scala van mogelijkheden voorkomt die in het volgende overzicht genoemd wordt:

(15) schiavo - als zelfstandig naamwoord	1. een dienstbaar persoon.
2. dienaar (knecht).
uitdrukking: <i>vi sono schiavo</i> , enz (als groet)
- als uitroep
uitbreiding:	1. afscheidsgroet.
<i>e schiavo</i> 'we spreken er niet meer over, basta!'
2. groet bij de ontmoeting.

Al deze informatie maakt deel uit van hetzelfde woordenboeklemma, want de verhouding tussen de deelbetekenissen kan door de taalgebruiker gereconstrueerd worden.

Ten opzichte van de presentatie van Alinei zijn er echter enkele verschillen:

1) *schiaivo* heeft niet meer de betekenis van *slavo*, als naam van een volk.

2) de groet is nog niet formeel te onderscheiden van het substantief (zoals in het hedendaagse Italiaans: *ciao* ~ *schiaivo*).

Het probleem van de datering

Voor de datering rijzen er nu een aantal afzonderlijke vragen:

1) Wanneer heeft *schiaivo* de betekenis 'dienaar' gekregen? Zoals ik eerder heb gezegd is de *terminus ad quem* voorlopig het begin van de zestiende eeuw. Zoals Giacomelli vermeldt (in Alinei 1991, p. 29), is dit een natuurlijke ontwikkeling; ze komt ook voor in andere perioden, bijvoorbeeld voor het Latijnse *servus*.⁹ Om hierover meer aan de weet te komen zouden we het hele lexicale veld van 'dienaar' moeten bestuderen.

2) Wanneer begint het ludieke spel om te groeten met 'dienaar'?¹⁰ Zoals al gezegd is dit eerder een cultuurhistorisch probleem dan een taalkundig probleem; het beperkt zich ook niet tot Italië. Het heeft niet alleen betrekking op het woord *schiaivo*, maar op alle synoniemen die de betekenis 'dienaar' hebben.

3) Wanneer begint het gebruik van het woord *schiaivo* als groet? Hier hebben we een sterk argument *ex silentio* in het feit dat de Renaissance-komedies, die toch ook deel uitmaken van het corpus van de LIZ, deze groet niet kennen. De komedies van Goldoni vormen daarom tot op heden een *terminus a quo*.

4) Bestaat er een verschil in datering tussen het gebruik als afscheidsgroet en als groet bij de ontmoeting? In de bronnen vinden we verschillende aanwijzingen dat het afscheid de eerste fase is, maar we hebben daarvoor geen zekere bewijzen.

5) Wanneer maakt de groet zich lexicaal los van de andere betekenissen? Het antwoord op deze vraag pakt verschillend uit al naar gelang we kijken naar de Veneto of naar de andere noordelijke regio's. Voor de Veneto is het beslissende moment het optreden van de vorm *ciao*, in plaats van *s-ciao*, enkel en alleen voor de groet. Voor de andere streken luidt het antwoord: zodra de groet verschijnt als leenwoord uit het Venetiaans. Immers, als het ter plaatse ontleend was als semantische uitbreiding van het woord *schiaivo* kunnen we niet verklaren waarom het niet de vorm zonder slot-*o* aangenomen heeft (bijvoorbeeld *s-ciaf*), die in de noordwestelijke dialecten de normale vorm van het substantief is.

⁹ Zij vermoedt zelfs dat *sclavus* een vakje gaat innemen dat in het systeem leeg geworden was.

¹⁰ Dit systeem is een van de mogelijke motivatiebronnen voor een groet, naast systemen die gebruik maken van tijdsuitdrukkingen (zoals *buongiorno*) en systemen met religieuze connotaties (zoals *addio*).

Voor het Milanees ligt de *terminus a quo* rond 1800, want de dialectschrijver Carlo Porta (1775-1821) kent de groet al in de vorm *s-ciao*.¹¹ Hiervoor moeten we uitvoerig onderzoek doen in Noorditaliaans dialectmateriaal. Maar het wezen van de semantische ontwikkeling is het verlaten van het oude ludieke systeem van 'uw dienaar' en het ontstaan van een egalitaire vorm. Daarom zou mijn hypothese zijn dat de Franse Revolutie en de daaropvolgende creatie van de *Repubblica Cisalpina* in Noord-Italië het beslissende moment zijn. Deze hypothese zou zowel het egalitaire karakter als de verbreiding over een groter gebied verklaren. Ik heb er dan moeite mee de verbreiding van de nieuwe groet te zien als een gebeurtenis die geen verband houdt met de geschiedenis, zoals Alinei beweert. De geschiedenis bestaat niet alleen uit artefacten uit archeologische vondsten, maar ook uit ideeën, en de Franse Revolutie heeft de betrekkingen tussen mensen opnieuw gedefinieerd en heeft te langen leste geleid tot de afschaffing van de slavernij.

6) Wanneer ontstaat de betekenis 'Genoeg hierover! '? Ook hier vormt Goldoni de *terminus a quo*. Maar de bronnen noemen herhaaldelijk een groot aantal soortgelijke vormen, wat doet vermoeden dat ook hier geen sprake is van de ontwikkeling van een specifieke uitdrukking, maar van een cultureel verband.

Verspreiding van de groet

Laten we nu kijken naar de datering van de verbreiding van *ciao* over heel Italië. Volgens Alinei is *ciao* pas na de Tweede Wereldoorlog in het standaard-Italiaans doorgedrongen. Om de waarde van deze stelling te kunnen beoordelen moeten we het eens zijn over het begrip 'standaard-Italiaans' en over de kracht van de twee geboden motivaties: de persoonlijke herinnering en de documentatie. Ik citeer de betreffende passage (Alinei 1991, p. 6):

(16) La parola *ciao* in Italiano standard è molto recente e può essere datata alla seconda metà di questo secolo. Lo posso affermare così semplicemente per due ragioni, una soggettiva e una oggettiva: a livello soggettivo, sono abbastanza vecchio per ricordarmi della mia infanzia a Roma, quando *ciao* era ancora poco comune, a livello oggettivo, e più importante, la parola manca nei dizionari di prima della seconda guerra mondiale, ed appare solo in quelli postbellici.¹²

¹¹ Tuttle (in Alinei 1991, p. 42) citeert een passage van de Milanese komedieschrijver Maggi (halverwege de zeventiende eeuw) voor het 'equivalent van *il vostro umilissimo schiavo* (in het Milanees *s'ciævv*), dus als ontmoetingsgroet van het eerste type. De vorm van Porta, met de slot-*o*, vormt dus een breuk met het voorafgaande gebruik.

¹² In een eerder artikel, uit 1974, wordt een preciezer formulering gegeven. Ik citeer de hele passage: 'Quanto dura questa 'memoria' delle origini delle voci lessicali? Chi scrive ricorda che a Roma, a cavallo fra gli anni '20 e '30, la voce *ciao* era ancora sentita come un settentrionalismo. Infatti, nello Zingarelli del 1944 (20^a ristampa della 7^a ed., risalente al 1941) *ciao* non è ancora registrato! È noto che i dizionari sono inevitabilmente in ritardo rispetto ai fatti, comunque in mezzo secolo *ciao* non solo ha perso qualunque color dialettale, ma è diventato il saluto nazionale per eccellenza ed è perfino entrato nell'uso frequente di alcune lingue straniere'. 'Hoe lang duurt deze 'herinnering' aan de oorsprong

Het woord *ciao* is in het standaard-Italiaans zeer recent en kan gedateerd worden op de tweede helft van deze eeuw. Ik kan dit zo eenvoudig zeggen om twee redenen: een subjectieve en een objectieve. Wat het subjectieve niveau betreft ben ik oud genoeg om me mijn kinderjaren in Rome te herinneren, toen *ciao* nog weinig gebruikelijk was, op het objectieve niveau, dat belangrijker is, ontbreekt het woord in de woordenboeken van voor de Tweede Wereldoorlog, en verschijnt het pas in de naoorlogse woordenboeken.

Impliciet wordt hier standaard-Italiaans geïdentificeerd met de taal van Rome in de jaren dertig. Verder is het de taal die beschermd wordt door de instituties, in dit geval door de woordenboeken. Elders verduidelijkt de auteur dat de standaardtaal verbonden is met de heersende klassen en dat deze elkaar in de loop van de eeuwen kunnen afwisselen; sterker nog, de voortdurende vernieuwing van de heersende klassen is een belangrijke factor voor taalveranderingen.

Nu zijn er in de geschiedenis van de huidige taal een aantal opposities ontstaan die niet langer polair, maar polyvalent zijn. De voornaamste tegenstellingen zijn de geografische, gebaseerd op de tegenstelling standaard-Italiaans tegenover regionaal Italiaans, en de sociale,¹³ volgens een hele scala van mogelijkheden die zich uitstrekt tussen het *italiano aulico* (stadhuistaal) tot het *italiano popolare* 'Italiaans van het volk'. Als we deze tegenstellingen nemen voor wat ze zijn, namelijk theoretische exercities om de grote variëteit die iedere taal kent te kunnen hanteren, en niet meer dan dat, lijkt het me voor de hand te liggen om een tamelijk ruime definitie van standaard-Italiaans aan te houden, namelijk: de taal die de communicatie mogelijk maakt over het hele Italiaanse grondgebied, en die, hoewel van literaire oorsprong, toch een bescheiden mondelinge basis heeft gehad, vooral in enkele grotere steden, waarvan Rome niet de minst belangrijke was, en die ondersteund wordt door verschillende instituties, waaronder de pers (later de media in het algemeen), de school, de woordenboeken en de schrijvers.

Deze definitie is ruim genoeg is om ook twijfelgevallen te rekenen tot de personen die zich van standaard-Italiaans bedienden. Dat geldt bijvoorbeeld voor Pirandello, die thuis dialect sprak, maar die in zijn contacten met de literaire wereld, de journalistiek en de school tijdens zijn langdurige verblijf te Rome, maar misschien

van lexicale eenheden? Schrijver dezes herinnert zich dat in Rome, op de grens van de jaren twintig en de jaren dertig, het woord *ciao* nog beschouwd werd als een uitdrukking uit het Noorden van Italië. In de Zingarelli van 1944 (de twintigste herdruk van de zevende editie, die uit 1941 dateert) is *ciao* dan ook nog niet opgenomen! Het is bekend dat woordenboeken onvermijdelijk achterlopen bij de feiten, maar in ieder geval is *ciao* in een halve eeuw tijd niet alleen iedere dialectale kleur kwijt geraakt, maar is het de nationale groet bij uitstek geworden, die zelfs veel gebruikt wordt in enkele buitenlandse talen.' Er is een derde formulering in Alinei (2009, p. 450): 'Chi scrive ricorda benissimo che da bambino a Roma, negli anni Trenta, *ciao* [...] lo sentiva usare spesso, ma solo dalla sua tata piemontese, mentre fuori di casa non era usato.' (Schrijver dezes herinnert zich nog heel goed dat hij *ciao* als kind vaak hoorde gebruiken, maar alleen door zijn Piëmontese kindermeisje). Aangezien de tegenstelling hier gepersonaliseerd wordt, krijgt de herinnering hier de status van een sterke (memorable) herinnering, die een relatief grote bewijskracht heeft.

¹³Voor Alinei is iedere sociale tegenstelling uiteindelijk gebaseerd op een geografische tegenstelling.

ook al toen hij het gymnasium (*liceo*) van Palermo bezocht, een vorm van standaard-Italiaans gebruikte. Deze definitie van standaard-Italiaans sluit een monolithisch begrip standaard uit, laat een zekere variabiliteit toe en vooral innerlijke tegenstellingen doordat de genoemde bronnen elkaar kunnen tegenspreken. En dan kan het zwijgen van de woordenboeken eenvoudig betekenen dat de instelling woordenboeken een achterstand vertoont met betrekking tot het levende gebruik om redenen die meer te maken hebben met de toen vigerende selectiecriteria dan met de taalfeiten.

Het is ook niet zeker dat de observatie juist is: ze is niet gedocumenteerd en krijgt daardoor een zekere retorische waarde, die gecontroleerd kan worden door juist de woordenboeken erop te controleren. Een eerste controle heb ik al uitgevoerd: terwijl Alinei in een noot beweert dat Panzini 1905 het enige woordenboek is dat *ciao* vermeldt en dat deze auteur de nadruk legt op het regionale karakter van de uitdrukking,¹⁴ heb ik in het etymologische woordenboek van Angelico Prati het volgende citaat gevonden:

(17) È un saluto che dal Veneto o da Milano è penetrato sino a Roma, dove non è rado (1925).

Het is een groet die van de Veneto of vanuit Milaan is doorgedrongen tot aan Rome, waar hij niet zeldzaam is.

Dit citaat geeft daarom een retrodatering van *ciao* te Rome tot aan 1925, met de litotes '[is er] niet zeldzaam'.

Over de persoonlijke herinnering moeten we een ander verhaal houden. Het geheugen heeft zijn beperkingen, zoals degenen weten die na 40-50 jaar oorlogsherinneringen verzameld hebben; trouwens de psycholinguïstiek leert ons ook dat al na korte tijd de betekenis beter onthouden wordt dan de vorm. Anders gezegd, het geheugen redigeert wat men gehoord heeft in termen van het eigen spraakgebruik. Een positieve herinnering is verder betrouwbaarder dan een negatieve en is des te meer waardevol wanneer hij gepaard gaat met memorabele omstandigheden.¹⁵

Wat de documentatie betreft, moet ik zeggen dat de eerste bron die men zou moeten bekijken, namelijk het historische woordenboek van Battaglia, voor deze uitdrukking grote lacunes vertoont. Via de LIZ, die sindsdien verschenen is, kunnen

¹⁴ Panzini stelt *ciao* tegenover de eerbiedige groet *cerea*, en legt daardoor de nadruk op het Piëmontese karakter van de groet. *Cerea* is waarschijnlijk een vervorming van *signoria*, zodat de beide polen die bij Goldoni nog in één woord verenigd waren hier uiteengegaan zijn.

¹⁵ Zo ben ik er persoonlijk zeker van dat ik al omstreeks 1970 het anaforische gebruik van *degene* in het Nederlands heb gehoord, dat Van den Toorn 1997 associeert met de jaren negentig, omdat ik me kan herinneren wie het gebruikte, het lokaal waar we ons bevonden en mijn persoonlijke verbazing over dat gebruik. In deze zin is een negatieve herinnering – *ik gebruikte X niet* – eerder de herinnering aan een vernieuwing die botste met mijn taalgevoel: *die en die zei X, dat ik niet kende*. Nu, op 29.05.98, is dit gebruik geaccepteerd geworden, wat blijkt uit een interview waarin Marilène van den Broek, na het sluiten van haar huwelijk met prins Maurits van Oranje-Nassau, op de vraag of men haar prinses mocht noemen antwoordde: 'Als iemand zich daar prettig bij voelt, dan mag *degene* dat van mij doen'.

we eerdere attestaties vinden die zo evident zijn dat we ons verbazen dat de Battaglia ze niet heeft. Een consequentie voor het onderzoek is dat alle auteurs die niet in de LIZ zijn opgenomen nagelopen moeten worden op hun groetformules en geïnterpreteerd moeten worden volgens de theoretische inzichten die we tot dusver hebben verkregen. Als voorbeeld van wat er gedaan zou moeten worden citeer ik een passage uit een roman van Mario Soldati:

- (18) "Ciau, Miliu", disse Veve tendendogli la mano. "Ciau", disse Emilio Viotti. [Le due città, p. 201]
"Ciao Miliu", zei Veve terwijl ze hem de hand reikte. "Ciao", zei Emilio Viotti.

Deze passage komt uit een roman die in 1964 gepubliceerd is, maar waarin de auteur personages beschrijft uit zijn Piëmontese jeugd. In dat boek gebruiken de personages vlak voor de moord op Matteotti (1924), die hier beschreven wordt, de groet *ciau*, opgetekend in de dialectale spelling die de auteur speciaal ontworpen heeft om zijn verhaal waarschijnlijker te doen lijken, en dat doen ze om elkaar te laten zien dat ze beiden hun Piëmontese verleden koesteren. Voor deze Piëmontese auteur is de groet dus in oppositie met de standaardtaal en wordt hij gewaardeerd als regionaal.¹⁶

Een bijzonder significantief gebruik is dat van Pirandello in zijn roman *Si gira* (1911), te vinden in de LIZ. Wij bevinden ons in Cinecittà, waar Serafino Gubbio films opneemt. Hij ontmoet de filmacteurs, die tegen hem zeggen:

- (19) Ciao, Gubbio. Ciao, Si gira.¹⁷

De context is volkomen natuurlijk en niet geforceerd. Het geeft aan dat *ciao* de normale groet was tussen filmmedewerkers rond 1910.

Battaglia zegt:

- (20) *Ciao*, forma di saluto familiare, amichevole (usata nell'incontrarsi, oltre che nel lasciarsi, e anche nelle lettere, dove ha un tono molto confidenziale).¹⁸

¹⁶ Soldati bevestigt dus het oordeel van Panzini. Dit hoeft niet in tegenstelling te zijn tot de mening van Prati en tot andere citaten waarover ik het nog zal hebben. Het geeft alleen aan dat de groet voor deze auteur behoort tot zijn regionale verleden. onafhankelijk van hoe anderen hem eventueel gebruiken.

¹⁷ Daarna volgt een uitleg van het feit dat de favoriete uitdrukking van Gubbio, namelijk *Si gira* 'we draaien' zijn bijnaam is geworden. De aandacht is dus niet gericht op de groet *ciao* op zich.

¹⁸ De formulering, met dit *oltre che* 'behalve', doet een ontwikkeling vermoeden: afscheidsgroet → groet voor ontmoeting en afscheid. Verder zie ik niet zo'n groot verschil tussen *familiare/amichevole* en *molto confidenziale*. Alleen wijst waarschijnlijk deze speciale vermelding van het geschreven gebruik op een zekere mate van zelfcensuur die vaak plaatsvindt bij het schrijven: als iemand zover gaat dat hij *ciao* gebruikt in een geschreven tekst dan moet de verhouding wel zeer vertrouwelijk zijn. In de nieuwe versie (3.0) van de LIZ vind ik de eerste attestatie van *ciao* in een brief. Het betreft *Piccolo mondo antico* (1896) van Fogazzaro: de brief, waarin de opa van de hoofdpersoon zijn knecht Carin op de hoogte stelt van zijn testamentaire beschikkingen, eindigt met *Ciao, Il tuo aff. padrone, Nob. Franco Maironi* en draagt de datum 22 september 1828. Vertrouwelijke toon is hier niet de juiste uitdrukking.

Ciao, familiale en vriendschappelijke begroetingsvorm (behalve bij het afscheid ook bij de ontmoeting gebruikt, en ook in brieven, waarin het erg vertrouwelijk klinkt).

De voorbeelden van de Battaglia, met uitzondering van het reeds vermelde Panzini-citaat, komen uit betrekkelijk recente verhalende teksten van Borgese, Alvaro, Pavese en Calvino.

De tekst van Calvino, die afkomstig is uit zijn *Visconte dimezzato* (1951), is te recent om van belang te zijn. Verder bevat hij een anachronisme dat wel bewust zal zijn: Calvino zelf schrijft dat de beschreven situatie verbonden is met de oorlog tussen Oostenrijk en de Turken aan het eind van de zeventiende eeuw rondom vorst Eugenius van Savoje, een tijdperk waarvan ik vermoed dat de moderne groet toen nog niet ontwikkeld was.¹⁹

Ook het Pavese-citaat is laat: het komt uit *Il Compagno*, een roman geschreven in 1946. Hij speelt in Turijn, tijdens de Spaanse burgeroorlog, dus aan het eind van de jaren dertig.

(21) Nel negozio vedo Linda che aspettava [...]. Era seduta su una cassa e non si alzò, mi disse: – Ciao. Poi mi fece un sorriso maligno e aspettò che parlassi (gecontroleerd in *Romanzi*, I, blz. 445).

In de winkel zie ik Linda die zat te wachten [...]. Ze zat op een kist en stond niet op, ze zei tegen me: – Ciao. Daarna had ze een spottend glimlachje tegen mij en wachtte tot ik wat zou zeggen.

Dit is een groet bij de ontmoeting.

Ook het al genoemde citaat van Alvaro, is vrij laat, want het verhaal *Villanova* maakt deel uit van de bundel *Parole di notte*, die uit de jaren vijftig dateert. In ieder geval gaat het om een afscheidsgroet.

Het citaat van Borgese is uit *Rubè* (1928) en heeft betrekking op een episode die vlak voor de oorlog (1915) plaatsvond.

(22) All'isola dov'era il Comando a cui prima dovevano presentarsi, Garlandi fece tinnire elegantemente gli sproni e, sentita la sua destinazione, si dileguò salutando il compagno di viaggio con un *ciao* pronunciato in cima alle labbra.

Bij het blok waar zich het Commando bevond waar ze zich eerst moesten melden, liet Garlandi zijn stijgbeugels elegant rinkelen en toen hij hoorde waar hij naar toe moest verwijderde hij zich, waarbij hij zijn reisgenoot groette met een *ciao* dat hij met het puntje van zijn lippen uitsprak.

Het betreft dus een afscheidsgroet onder militairen. Het is het enige citaat in de Battaglia dat de stelling van Alinei tegenspreekt. Ook al is Venetië het doel van de reis van Filippo Rubè, een jonge Siciliaan, *calato a Roma* 'afgedaald naar Rome', en

¹⁹ Omdat ik een andere editie bezit heb ik het citaat van Battaglia niet kunnen terugvinden. Maar op blz. 21 lees ik: — *Ciao, zio! - gridai: era la prima volta che riuscivo a dirglielo* 'Ciao, oom! – riep ik; het was de eerste keer dat het mij lukte hem dat te zeggen'.

ook al is Garlandi afkomstig uit Milaan, toch krijgen we hier niet de indruk dat het om een regionale groet gaat. Trouwens, de manier van groeten – die erg lijkt op die uit het citaat van Alvaro – is erg familiair en vertrouwelijk.

De echte tegenvoorbeelden tegen de hypothese van een recente overname kunnen we via de LIZ vinden. Het zijn voorbeelden uit De Marchi (1890), Verga (1884) en een Siciliaans citaat uit 1901 van Pirandello.

Bij Verga vinden we een afscheidsgroet:

(23) Così lo vide per l'ultima volta, col biglietto nel nastro del cappello, allegro e chiassone al solito, salutando questo e quello. - Addio! Ciao! Buona fortuna! [In *Artisti da strapazzo*, hoofdstuk 5 van *Vagabondaggio* (1884)]

Zo zag hij hem voor het laatst, met dat briefje in het lint van zijn hoed, vrolijk en luidruchtig als altijd, terwijl hij deze en gene groet: Addio! Ciao! Veel succes!

De beide citaten van De Marchi zijn:

(24) Era un miracolo se questi due fratelli, incontrandosi, si dicevano un "ciao" a mezza bocca. [Demetrio Pianelli, 1,4]

Het was een wonder als deze beide broers als ze elkaar ontmoetten met een half toegeknepen mondje 'ciao' tegen elkaar zeiden.

(25) 'Ciao, mamma ...', disse una voce, che un Demetrio irritato e sordo non volle ascoltare [Demetrio Pianelli, 5.3]

'Ciao, mamma ...', zei een stem die een geïrriteerde, onattente Demetrio niet wilde aanhoren.

Het eerste citaat geeft een haastige begroeting bij de ontmoeting; het tweede is een herinnering aan zijn moeder die opkomt wanneer Demetrio 25 jaar later haar graf ziet, en is dus ook een begroeting.

Het eerste citaat van Pirandello staat in zijn eerste roman, *L'Esclusa*, verschenen in 1901, maar geschreven in een periode die begint in 1893. Als Nusco de bloem die hij aan Marta gegeven heeft in het knoopsgat van de militaire jas van Pompeo Emanuele ziet zitten, zegt hij berustend:

(26) Ciao cardellino! Ciao, violetto mammolo.
[Nusco groet hier een rode en een paarse bloem].

Dat betekent dat hij ze niet meer terug zal zien. De andere voorbeelden komen uit *Suo marito* (*Ciao, Mola, ciao!*), uit het verhaal *Ieri e oggi* (*Ciao, eh - gli disse [...] E se ne andò*)²⁰ en uit het verhaal *Richiamo all'obbligo*, waarin Gigi Pulejo haastig binnenkomt en Paolino groet met *Ciao, Paoli*.

²⁰ In dit voorbeeld wordt de groet aangevuld met het woordje *eh*. Ook bij Fogazzaro vinden we verschillende voorbeelden van een formulering *ciao, neh*. Vergelijk hiermee het Nederlandse 'Dag, hoor!'

Deze citaten tonen aan dat de groet, in zijn vertrouwelijke vorm, al aanwezig was aan het eind van de negentiende eeuw en dat hij niet langer beperkt was gebleven tot het Italiaans van Noorditalië, maar al stevig doorgedrongen was tenminste tot op Sicilië²¹ en in Rome. Het lijkt beter om de verspreiding van de groet niet langer te associëren met de periode na de Tweede Wereldoorlog, maar liever met de periode na de eenwording van Italië. *Ciao* kan dan gezien worden als symbool voor het verenigde Italië. Maar zelfs in Rome dateert het oudste citaat dat tot nu toe gevonden is nog van voor de eenwording: het betreft een attestatie in een van de sonnetten van de Romeinse dialectdichter Giuseppe Gioacchino Belli (1791-1863).²²

De conclusie die zich opdringt sluit beter aan bij de theorie van Alinei dan hij zelf heeft kunnen vermoeden. Een van zijn stellingen was namelijk dat de meeste gevonden etymologieën tamelijk ver teruggedateerd moeten worden en dat woorden voordat ze doordringen in de literaire taal langdurig verblijven in een soort populaire limbus.

Aan deze constatering, die een stimulans zou kunnen zijn tot diepgaander onderzoek in negentiende-eeuwse teksten, zou ik drie overwegingen willen vastknopen.

Ten eerste dat het belangrijk is om ook de afzonderlijke deelbetekenissen van een woord gedetailleerd te bestuderen. Alleen daardoor kan men de semantische ontwikkelingen binnen een lexeem goed begrijpen en kan men voor de afzonderlijke deelbetekenissen de waarde van een retrodatering beoordelen.

Ten tweede zou men de verbreiding van de groet *ciao* regio voor regio moeten bestuderen om zo de overname van het woord en het verzet ertegen goed te kunnen volgen in de verschillende regio's van Italië. Zo zou men kunnen nagaan of er verband is met de politieke ontwikkelingen na de eenwording. Wat is bijvoorbeeld de typische groet van de bandieten, die zich verzetten tegen de eenwording?

Ten derde is het interessant om na te gaan voor welke begroetingsvormen *ciao* in de plaats gekomen is. In Alinei 1977 wordt gesteld dat *ciao* een leeg vakje in het systeem heeft ingenomen: er bestond geen informele groet die in alle situaties gebruikt kon worden. In een autobiografisch verhaal vertelt de journalist Giovanni Mosca dat als hij als kind met zijn vader, die ambtenaar te Rome was, eerste minister Giolitti tegenkwam, deze hem begroette met een minzaam *bondì ragazzo*. Deze wandelingen vonden plaats omstreeks 1910 en de Piëmontese staatsman was in 1842 geboren. Je moet wel heel goed op de hoogte zijn van het systeem van de Piëmontese

²¹ Voor Sicilië wordt de groet al genoemd in het Siciliaanse woordenboek van Traina uit 1868: "SCHIAVU VOSTRU, modo di salutare; è modo anco di annunziare una cosa per perduta: *schiavo, padrone, o addio fave*" 'een wijze van groeten; het is ook een manier om aan te kondigen dat iets verloren is: dienaar, meester, of (lett.) Vaarwel, bonen'.

²² Het citaat luidt: *Lo vo' [=voglio], credessi de mori affamata. Dunque, schiavo, se pijeno, e buon giorno* [sonetto 1215].

Ook Vaccaro, die deze passage citeert in zijn *Vocabolario romanesco belliano* heeft het over de vroege aanwezigheid van de groet op Sicilië en in Rome.

groeten om vast te stellen of Giolitti *ciao* nog niet gebruikte of dat hij deze groet te familiair vond tegen het zoontje van een ondergeschikte. Maar hoe het ook zij, *bondì* is een van de vormen die we terugvinden in de dialectwoordenboeken als verklaring van *ciao*.²³

Conclusie

Bij wijze van conclusie wil ik terugkeren naar de stelling van Alinei en de volgende correcties voorstellen.

1. *Ciao* is als groet een manasje-van-alles voor vertrouwelijke betrekkingen, dat ontstaan is op een moment dat moeilijk precies te bepalen is, maar volgens onze huidige kennis vermoedelijk tegen het eind van de achttiende eeuw, als semantische uitbreiding en fonologische reductie van het woord *schiaivo* in de zin van 'dienaar'. Het heeft zich over heel Italië verbreid, waarschijnlijk tussen 1800 en 1950, eerst in Lombardije en Piëmonte, in de loop van de 19e eeuw ook op Sicilië en in Roma, en tijdens de twintigste eeuw in de andere regio's. Verder is het als leenwoord overgenomen in andere Europese talen (speciaal in het Duits, in de vorm *Tschau*).²⁴

Aangezien het wezen van deze groet is dat hij in de huidige tijd niet semantisch gemotiveerd is en een elementaire fonologische vorm heeft, waardoor hij verwant wordt met de tussenwerpsels, heeft het niet veel zin om verder in de tijd terug te gaan en de groet te dateren uit de zesde eeuw van onze jaartelling; het gaat echt om een ander woord.

2. Ik denk niet dat er zo'n scherpe tegenstelling moet zijn tussen een fonologische ontwikkeling die meteen plaats vindt en een semantische ontwikkeling die zich afspeelt in opeenvolgende fasen. Integendeel, de overgang van *vi sono schiavo* tot *schiaivo* zou even snel gegaan kunnen zijn: er is geen enkele reden om te veronderstellen dat pas latere generaties op het idee komen om de formulering te vereenvoudigen door een ellips; dit lijkt eerder een normaal communicatief verschijnsel van alle tijden te zijn. Bovendien is het waarschijnlijk dat de verschillende fasen gedurende geruime tijd naast elkaar hebben bestaan en dat dit samengaan pas opgehouden is door de dood, om ideologische motieven, van de oude uitdrukking *vi sono schiavo*.

3. Ik kan moeilijk aannemen dat de bronnen zo lang gezweven hebben. Dat betekent eerder dat men tot dusver niet naar de juiste bronnen heeft gekeken. Ik heb het

²³ Nader onderzoek van de bronnen kan ons verrassingen opleveren. Zo groeten in de komedie *Le ridicole illusioni*, "uit de Jacobijnse periode" (1803, in *Sena II* de beide vrienden Alessi en Martin elkaar met — *O bondì, nòstr amis! — Adiù, mè car Alessi*, waarbij ook *addio* (of liever *adieu*) gebruikt wordt bij de ontmoeting. In *La festa dla pignata* van Carlo Casalis, dat dateert uit 1804/5, begroet de Graaf de Cavaliere Nicòla (*Sena XVI*) met *S-ciavo, Nicòla*, waarop geantwoord wordt met *Addio*, dat ook hier een ontmoetingsgroet is.

²⁴ Ook hier zijn de datum van het leenwoord en het kanaal van verspreiding belangrijke elementen om te bestuderen. Ik vermoed dat er geen opvallende verschillen zijn tussen de verbreiding binnen en buiten Italië.

citaat van Soldati juist gevonden omdat ik verwachtte het daar te vinden, aangezien ik me de inhoud van de roman herinnerde. Volgens dezelfde redenering is het te voorspellen dat de eerste attestaties van het leenwoord *ciao* in de Noorditaliaanse dialecten gevonden zullen worden door te duiken in de politieke pers van het eind van de achttiende eeuw.

Meer in het algemeen kan men zeggen dat een groet als *ciao* typisch is voor mondeling taalgebruik en daarom zullen we hem in schriftelijke bronnen hoofdzakelijk vinden als reflex van mondeling taalgebruik. Dat leidt tot de volgende potentiële bronnen:

- a) Toneelteksten, waaraan voor de laatste periode ook filmdialogen toegevoegd moeten worden.²⁵
- b) Dialogen binnen narratieve teksten.
- c) Beschrijvende teksten zoals *Fece ciao ciao con le labbra* 'Hij zei *ciao ciao* met zijn lippen'.
- d) Metalinguïstische passages (commentaar op het taalgebruik van de mensen).
- e) Gesprekboekjes voor het taalonderwijs.²⁶
- f) Professionele opmerkingen van grammatici, woordenboekschrijvers en taalbeschouwers.²⁷

Ik acht het belangrijk om deze typologie van bronnen voor onderzoek over de spreektaal te geven (en eventueel te herzien) want nadat eenmaal de overigens niet te versmaden gegevens van de LIZ ten volle gebruikt zijn zijn, laat ze zien waar we verder kunnen zoeken voor gericht onderzoek. Als we de metafoor van archeologische opgravingen willen handhaven, is het ook belangrijk te beschikken over een verkenningsvliegtuig dat veelbelovende vindplaatsen kan opsporen. En hiermee hoop ik enkele suggesties gegeven te hebben voor nader onderzoek.

Nawoord

Om onbegrijpelijke redenen was mij het artikel van Manlio Cortelazzo uit 1981 ontgaan, dat de schrijver vervolgens zo vriendelijk is geweest mij toe te zenden (tezamen met een aanvullend artikel uit 1997). Misschien is het een geluk geweest dat ik deze artikelen niet gezien had, want de rijkdom aan gegevens had mij vast weerhouden om me opnieuw met dit onderwerp bezig te houden. Ik maak er nu een dankbaar gebruik van voor enkele aanvullende opmerkingen.

De eerste is het belang van de variatie ook wat de vorm betreft. De vele voorkomens in de Noorditaliaanse dialecten laten de beide vormen *ciao* en *s-ciao* zien,

²⁵ Ik acht het waarschijnlijk dat de neorealistische films bijgedragen hebben tot de verspreiding van *ciao*.

²⁶ Dit is een bron die nog helemaal niet onderzocht is; het belang ervan moge al blijken uit het voorbeeld van Meijer dat ik in dit hoofdstuk geciteerd heb.

²⁷ Onder deze laatste categorie valt ook het citaat van Panzini, dat dus geen uitzondering is op het zwijgen van de woordenboeken, zoals Alinei zegt, maar een aparte subcategorie.

waartussen de verschillende dialecten (of misschien diachrone varianten van hetzelfde dialect) hun keus konden maken, terwijl er ook verschillende gevallen van vrije variatie zijn. Een persoonlijke mededeling van Paola Benincà, namelijk dat haar oma *ciao* als groet gebruikte en *s-ciao* als uitdrukking van berusting, herinnert me aan de oude semantische wet dat zuivere synonymie niet duurzaam is, maar vaak opgelost wordt in een differentiatie, die denotatief of connotatief kan zijn (dat wil zeggen een betekenisonderscheid of een onderscheid in gebruikssituatie kan weer geven). Maar voordat de vormen zich qua betekenis kunnen onderscheiden moeten ze eerst fonologisch verschillend geweest zijn. Daaruit komt een ander onderzoeks-onderwerp voort: wanneer wordt de weglating van de begin-s van een puur fonologisch feit tot een lexicaal fenomeen?

In het voorbijgaan wijs ik erop dat alleen al met dit materiaal van Cortelazzo een interessant hoofdstuk over het Italiaanse spellingsstelsel te schrijven zou zijn, gezien de enorme variatie in de weergave van de combinatie /stf/.

In hetzelfde artikel wordt ook de verdubbeling van de groet vermeld: *ciao ciao* als afscheidsgroet in een brief van Carducci uit 1884 (enkele jaren later schrijft Pirandello in zijn brieven naar huis vanuit Bonn nog *addio miei cari*). We zouden deze verdubbeling kunnen beschouwen als een andere variant van de groet, vergelijkbaar met het *ciao nè* dat we bij Fogazzaro vonden, en waarvan iemand me een mondelinge bevestiging heeft gegeven, ditmaal uit Piëmonte.

Een auteur om in dit verband te bestuderen is de Sardijnse schrijfster Grazia Deledda: Cortelazzo schrijft het gebruik van *ciao* in haar werk toe aan een mogelijke Piëmontese invloed. Als alternatieve verklaring zou men kunnen denken aan de Romeinse omgeving waar ze in het begin van de eeuw werkte.

Interessant is ook het citaat uit het Friulaanse woordenboek van Pirona (1871), dat voor het Friulaans de volgende opmerking maakt: *Maniera servile di saluto tolta dai Veneti: se fosse indigena friulana, si direbbe: Sclâv o Famul* 'Een onderdanige begroetingswijze, ontleend aan de Venetianen; als die in Friuli inheems was geweest zou men *Sclâv* of *Famul* gezegd hebben'. Deze ene zin bevestigt drie beweringen die ik in dit hoofdstuk heb gedaan: (1) het belang van het Venetiaans dat hier gedocumenteerd is via de vorm (zie mijn eerdere opmerking over Carlo Porta); (2) het voortbestaan van de onderdanige groetformule in afgelegen streken (Cortelazzo noemt hiervan nog andere voorbeelden); (3) het feit dat psychologisch gezien het begrip domineert boven de vorm: *Famul* is immers een nieuw voorbeeld van een woord dat 'dienaar' betekent.

Verder worden er alternatieve groetformules geciteerd uit het materiaal van de dialectatlas AIS: de plaatselijke vertegenwoordigers van *adieu*, *a rivederci*, *ti saluto*, *salute* en *(co)mandi*. In de atlas zien we misschien een geografische vertaling van wat op de afzonderlijke onderzochte punten mogelijk een generatieonderscheid geweest is.

Tenslotte wijst Cortelazzo erop dat nog voor de internationale verbreiding van *ciao* via de film – die als bron trouwens bevestigd wordt – er nog eerdere kanalen geweest zijn, enerzijds de emigratie, waarvan hier een Argentijns voorbeeld wordt gegeven, maar die natuurlijk ook onderzocht kan worden in andere landen waarheen zich een grote Italiaanse emigratie gericht heeft, anderzijds het militaire kanaal via het Oostenrijk-Hongaarse leger.²⁸ In Cortelazzo 1981 worden een paar Duitse studies geciteerd waaruit blijkt dat *tschau* als groet vooral onder officieren populair was, terwijl Cortelazzo 1997 in een voetnoot (21) nog een andere bron citeert voor hetzelfde verschijnsel. Dit suggereert dat het nuttig zou kunnen zijn de verbreiding van *ciao* na te gaan in alle talen die gesproken werden in het Oostenrijk-Hongaarse keizerrijk. Het verklaart ook mijn – uiteraard subjectieve – indruk dat de groet *tschau* in het Duits veel sterker verankerd is dan de overeenkomstige groeten in de andere Europese talen (al hebben we nog geen verklaring voor de verspreiding vanuit Oostenrijk naar Duitsland).

²⁸ In dat leger was Italiaans vaak een tweede voertaal.

Bibliografie

- Alinei, Mario. 'Aspetti sociolinguistici del lessico italiano', in M. Alinei, *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografi*. Bologna: Il Mulino, 1984: 49-64, eerder verschenen in R. Simone en G. Ruggiero (red.). *Aspetti sociolinguistici dell'Italia contemporanea*, Atti dell'VIII Congresso Internazionale di Studi (Bressanone 1974; = SLI 10). Roma: Bulzoni, 1977: 57-73.
- . 'Il sistema allocutivo dei saluti in italiano, inglese e olandese' *Lingua e Stile*, 12 (1977): 199-213.
- . 'Il problema della datazione in linguistica storica' *Quaderni di semantica*, 12 (1981): 5-51 [Het artikel is te vinden op pp. 5-19, de *Commenti* op pp. 21-46 en de *Replica* van Alinei op pp. 47-51].
- . *L'origine delle parole*. Roma: Aracne, 2009.
- Anonimo. *Le ridicole illusioni, un'ignota commedia Piemontese dell'età giacobina* [1803], bezorgd door Gianrenzo Clivio. Torino: Centro Studi Piemontesi, 1969.
- Battaglia, Salvatore. *Grande dizionario della lingua italiana*. Torino: UTET. deel III, 1964.
- de Boer, Minne G. 'Il grammatico alle soglie del Duemila', in *L'italiano oltre frontiera*, bezorgd door S. Vanvolsem, D. Vermandere, Y. D'Hulst en F. Musarra. Leuven UP en Firenze: Franco Cesati, 2000: 57-76.
- Calvino, Italo. *Il visconte dimezzato* [1951], in *I nostri antenati*. Torino: Einaudi, 1959.
- Casalis, Carlo. *La festa dla pignata, Comedia 'n tre at e 'n vers piemonteis* [1804/05], bezorgd door Renzo Gandolfo. Torino: Centro Studi Piemontesi, 1970.
- Cortelazzo, Manlio. '«Ciao, imbranato!»: due fortunati neologismi di provenienza dialettale' *Italienische Studien*, 4 (1981): 117-126.
- . 'Scambi linguistici italo-austriaci nel linguaggio militare' *Mondo Ladino*, 21, «Ladinia et Romania», 1997: 61-66.
- LIZ = Pasquale Stoppelli en Eugenio Picchi. *LIZ Letteratura Italiana Zanichelli, cd-rom dei testi della letteratura italiana*. Bologna: Zanichelli, 2019.
- [Meijer, Lodewijk]. *Italiaansche Spraakkonst*. Amsterdam: Abraham Wolfgang [1672], anastatische herdruk, zonder naam van de schrijver, bezorgd door Vincenzo Lo Cascio. Dordrecht: Foris, 1995.
- Panzini, Alfredo. *Dizionario moderno delle parole che non si trovano nei dizionari comuni*. Milano: Hoepli, 1950.
- Prati, Angelico. *Vocabolario Etimologico Italiano*. Roma: Multigrafica, [1951] 2019.
- Soldati, Mario. *Le due città* [1964]. Milano: Garzanti, geciteerd uit de pocketuitgave van 1985.
- van den Toorn, M.C. 'Nieuwnederlands (circa 1920 – nu)', in M.C. van den Toorn et al. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997: 479-562.
- Traina, Antonino. *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*. Palermo: Lauriel. 1868.
- Vaccaro, Gennaro. *Vocabolario romanesco belliano e italiano-romanesco*. Roma: Romana Libri Alfabeto, 1969.